

РОЗДІЛ 1 ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 323

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6170/2019.18.1>

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ІНКЛЮЗИВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

CONCEPTUAL AND LEGAL BASIS FOR DEVELOPMENT OF INCLUSIVE POLICY IN UKRAINE

Андрейко І.С.,

*аспірант кафедри політичних наук**Рівненського державного гуманітарного університету*

У статті проаналізовано концептуальні та правові основи інклюзивної політики в сучасному українському суспільстві, шляхи підвищення ефективності цього напрямку політики. Розглянуто дві основні моделі інвалідності – медичну та соціальну, з яких остання має демократичну та інклюзивну спрямованість. Зазначено, що в Україні інклюзивний підхід є найбільш поширеним у сфері освіти, метою якої виступає створення необхідних та сприятливих умов для навчання дітей-інвалідів. Проаналізовано досвід Європейського Союзу щодо інклюзивної політики, який поширюється на всі сфери життя людей з обмеженими можливостями. Розглянуто концептуальні, міжнародні та національні нормативно-правові основи політики соціального захисту людей з інвалідністю, організаційно-управлінські механізми її реалізації. Зазначено, що важливим фактором реалізації стратегій інклюзивної політики виступає діяльність громадських організацій інвалідів, зокрема громадської спілки «Всеукраїнське громадське об'єднання «Національна асамблея людей з інвалідністю України». Визначено основні завдання інклюзивної політики в сучасному українському суспільстві, серед яких першочергове значення має процес вдосконалення наукових та інформаційно-аналітичних засад. У такому аспекті потребують вдосконалення статистика інвалідності та впровадження технологій комплексного соціального моніторингу захисту прав людей з особливими потребами. Зроблено висновок, що найактуальнішими напрямками інклюзивної політики в Україні виступають проблеми медичної безоплатної допомоги інвалідам, розвиток адресної соціальної допомоги інвалідам та їх сім'ям, вдосконалення і розширення мережі закладів соціального захисту та соціальної реабілітації інвалідів, розвиток інклюзивної освіти всіх рівнів та системи працевлаштування інвалідів, розширення системи пільг та забезпечення доступності різних сфер життєзабезпечення і життєдіяльності для людей з обмеженими можливостями та особливими потребами.

Ключові слова: інклюзивна політика, інклюзивна освіта, інвалід, людина з обмеженими можливостями, політика соціального захисту, соціальна допомога.

The article analyzes the conceptual and legal basis of inclusive policy in Ukrainian modern society and the ways to enhance effectiveness of this area of policy. The article concentrates on two main models of disability – medical and social; the latter has a democratic and inclusive orientation. The article highlights the inclusive approach is the most common in education which purpose is to create the required and favorable conditions for studying children with disabilities. It distinguishes the EU experience on inclusive policy which extends to all spheres of life of persons with disabilities. The article analyzes conceptual, international and national normative and legal bases of the policy of social protection for persons with disabilities, organizational and management mechanisms for its implementation. It highlights the activity of public organizations of persons with disabilities, in particular the public association “All-Ukrainian Public Association “National Assembly of People with Disabilities of Ukraine”. It is identified the main tasks of inclusive policy in modern Ukrainian society among which the process of improving its scientific and informational and analytical principles is the most important one. In this respect, disability statistics and the implementation of integrated social monitoring technologies for the protection of the rights of people with disabilities need to be improved. According to this disability statistics and the implementation of integrated social monitoring technologies for the protection of the rights of people with disabilities need to be improved. I have concluded that that the most relevant areas of inclusive policy in Ukraine are the problems of medical free care for persons with disabilities, development of aimed social assistance for persons with disabilities and members of their families, improving and expanding the network of institutions for social protection and social rehabilitation of persons with disabilities, development of inclusive education at all levels and employment system for the disabled, expanding the benefits system and making accessibility to various areas of life and life support for people with disabilities and special needs.

Key words: inclusive policy, inclusive education, disabled person, people with disabilities and special needs, policy of social protection, social assistance.

Постановка проблеми. Інклюзивний підхід у своїй професійній діяльності та політиці активно підтримали освітяни. Інклюзивна освіта як забезпечення доступу дітей з обмеженими або особливими потребами до освіти стала об'єктом як наукових досліджень, так і сучасної політики у сфері освіти та виховання. Однак вивчення досвіду розвинених країн світу та Європейського Союзу дає підстави для поширення інклюзивного підходу до соціального захисту людей з інвалідністю не тільки у сфері освіти, а в усіх інших сферах життя – соціально-економічній, сімейно-побутовій, медичній, інфраструктурній, культурній тощо. Спостерігається тенденція розвитку вказаного підходу і поширення його на групи з підвищеною соціальною вразливістю та з девіантним типом поведінки.

Необхідно звернути увагу на те, що інклюзивний підхід певною мірою зміщує акценти з медичної (адміністративної) моделі політики щодо осіб з інвалідністю до соціальної моделі, яка має реабілітаційно-інтегративний характер. Остання модель передбачає надання широкого кола соціальних послуг людям з інвалідністю, їх медичну та професійну реабілітацію, включення в суспільні відносини й процеси в економічній, освітній, науковій, культурній, політичній, екологічній сферах життя, а також створення суспільством умов для повноцінного життя. Ця модель відповідає сучасній стратегії у сфері охорони здоров'я – не просто продовжити тривалість життя людей, а й забезпечити максимально активне довголіття (без інвалідності або з мінімальною інвалідністю, з можливістю вести незалежний від інших людей спосіб життя).

У такому аспекті інклюзивна політика може розглядатися як інтегративний напрям сучасної політики щодо забезпечення прав і свобод людей з особливими потребами, підвищення рівня їх благополуччя та якісного соціального захисту. Така політика керується цінностями сучасного гуманізму та демократизму, виступає важливим елементом і механізмом розбудови соціальної держави, солідарного та справедливого суспільства. Отже, інклюзивний підхід в соціальному захисті інвалідів виступає актуальною проблемою сучасних політичних досліджень, важливим напрямом вивчення проблем і шляхів вдосконалення соціальної політики щодо людей з обмеженими можливостями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Успішна реалізація завдань інклюзивної політики передбачає визначення її наукових, аксіологічних (ціннісних) та нормативно-правових основ як концептуальних, структурних і керівних принципів її функціонування та подальшого розвитку.

Вивчення питання соціальної політики в контексті побудови соціальної держави привернуло увагу фахівців з різних сфер – філософії, політо-

логії, соціології, історії, правознавства та інших. Зокрема, цікавими у цьому аспекті є праці Т. Ганслі, І. Попова, О. Якуба, В. Єременко, Ю. Сасенко, О. Куценко, В. Бульби, І. Лаврова, Е. Лібанова, А. Мелякова, О. Палія, Г. Щедрової, В. Понікарова, І. Савченко, Т. Семигіної, О. Скомарохова, В. Скуратівського, А. Сіленко, В. Бакірова, А. Тамм, В. Бабкіної, С. Бульбенюк, Д. Єромленка, З. Мішук, Т. Перглер, А. Сіленко, П. Флори, П. Церкасевица, Л. Четверікової, О. Дороніна та інших.

Проблемам соціального захисту людей з інвалідністю присвятили свої праці такі науковці: Н. Коляденко, В. Траченко, М. Лукашевич, І. Ткаченко, В. Жуков, О. Ковбаско, Н. Малиновська, В. Скаковська, В. Бойчелюк, Ф. Упатов, Л. Піпченко, В. Тепко, О. Ярська-Смирнова, Е. Неберушкіна, Т. Малєва, О. Голодець, Л. Безлепкіна, В. Роїк, Т. Анбрехт, І. Сівакова, Є. Заблоцькіс, М. Басов, а також М. Олівер, К. Барнес, Г. Мерсер, Л. Макконел, К. Хансен, Г. Мей, М. Раске, Т. Шекеспер, Б. Сапей, П. Томас, Дж. Кембел, Л. Бартон та інші [8; 12; 15–16; 19].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Огляд наукових робіт з проблем соціального захисту людей з інвалідністю дозволяє зробити висновок про необхідність подальшого розвитку інклюзивного підходу до означеного напрямку соціальної політики (щодо інвалідності), а також про важливість системного аналізу концептуальних та правових основ сучасної інклюзивної політики з метою підвищення її соціальної ефективності.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – проаналізувати концептуальні та правові основи інклюзивної політики в сучасному українському суспільстві, що дозволить визначити шляхи підвищення ефективності цього напрямку політики за умов демократизації суспільного життя та зростання впливу на нього глобальних факторів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слово «інвалід» (лат. “invalidus” – досл. «несильний» = “in” («не») + “validus” («сила»)) сьогодні іноді замінюється на фразу «людина з обмеженими можливостями». Проте цей усталений термін часто вживається в пресі й публікаціях, а також в нормативних і законодавчих актах, в тому числі і в офіційних матеріалах ООН.

Інвалідність – це певний валеомедичний статус людини, який визначається таким станом здоров'я, що обмежує його здатність до повноцінного життя. Так, у 1980 році Всесвітня організація здоров'я (ВООЗ) прийняла спеціальний міжнародний документ, що визначає класифікацію дефектів, інвалідності й непрацездатності [6; 7, с. 16].

Дефект або порушення – це будь-яка втрата психічної, фізіологічної або анатомічної структури або функції чи певне відхилення від норми.

Інвалідність – це обмеженість конкретного індивіда, що впливає з дефекту або порушення, що перешкоджає або позбавляє його можливості виконувати роль, яку вважають для цього індивіда нормальною залежно від вікових, статевих, соціальних і культурних факторів.

Непрацездатність – це обмеженість конкретного індивіда, яка викликана дефектом або інвалідністю.

Захист, послуги, підтримка інвалідів є напрямом соціальної політики, який реалізується в декількох основних формах:

- діагностиці, лікуванні, медичній експертизі для встановлення ступеня інвалідності;
- наданні фінансово-матеріальної допомоги інвалідам та їх сім'ям;
- наданні пільг для лікування, відпочинку, реабілітації у процесі отримання освіти, працевлаштування, занять спортом та інших форм соціальної допомоги чи соціальних послуг;
- створенні сприятливих умов для максимально повноцінного життя і для пересування інвалідів у соціальному просторі;
- соціально-психологічній підтримці інвалідів щодо їх самореалізації в громадській, освітній, професійній та особистій сферах життя [14].

У сучасному суспільстві сформувалися та співіснують дві основні моделі інвалідності – медична та соціальна [15, с. 16–21]. Медична модель інвалідності базується на визнанні інвалідності як відхилення від нормального функціонування організму людини та неповноцінності життя з інвалідністю, орієнтації на пристосування інваліда до усталених суспільних норм та домінування патерналізму у ставленні до інвалідів. Така модель сприяє соціальній ізоляції людей з інвалідністю, створює різноманітні бар'єри для їх соціальної реабілітації та інклюзії, передбачає використання тільки спеціальних програм навчання для дітей з інвалідністю.

Соціальна модель інвалідності почала своє формування в 70-х роках минулого століття під впливом громадських виступів британських та американських активістів проти дискримінації інвалідів (утримування інвалідів у спеціальних інтернатах та медичних закладах, проявів жорстокого з ними поводження, медичного насильства). Соціальна модель інвалідності не розглядає її як прояв патології, а радше як обмеженість можливостей, що знижує активність людей та їх соціальну інтегрованість. Внаслідок дії негативних стереотипів та домінування медичного підходу до інвалідів поширюються різноманітні форми дискримінації людей з обмеженими можливостями, тому соціальна модель орієнтує на подолання традиційного та недемократичного ставлення до інвалідів. В такому аспекті соціальна модель інвалідності підтримує та поширює принцип інклюзивності в освіті та соціальному захисті інвалідів.

Необхідно зауважити, що в українському науковому просторі найбільш поширеним є освітній підхід до інклюзивної політики, який концентрує увагу на освітньому напрямі роботи з дітьми-інвалідами – інклюзивній освіті [2; 10]. Метою інклюзивної освіти є створення необхідних та сприятливих умов для виховання й навчання дітей з інвалідністю вдома, в загальних та спеціальних навчальних закладах, а також формування толерантного ставлення оточення до дітей з обмеженими можливостями.

Більш широким концептуальним підходом виступає політика Європейського Союзу. Так, в Раді Європи та Європейському Союзі розвинулася політика з назвою «Інклюзивна Європа», метою якої є поліпшення умов життя всіх вікових груп інвалідів, їх сімей [18]. Принципами європейської інклюзивної політики є відсутність дискримінації (до людей з інвалідністю ставляться так само, як і до інших людей), включеність у суспільство (всі люди з порушеннями розвитку мають право брати участь у житті суспільства), інклюзивна освіта (учні з порушеннями розвитку отримують допомогу і можуть ходити в ті ж школи, що й всі інші), правоздатність і доступність правосуддя (закон повинен застосовуватися до людей з порушеннями розвитку чесно і на рівних правах), незалежне життя (люди з порушеннями розвитку можуть самі вирішувати, де і з ким вони хочуть жити), відстоювання своїх прав (люди з порушеннями розвитку навчаються говорити від свого імені), доступність (всі речі, місця, заходи та інформація мають бути доступними для людей з порушеннями розвитку) [18]. Отже, в рамках європейського підходу інклюзивна політика стоїть як інвалідів, так і людей, які їх оточують.

Важливим фактором реалізації інклюзивної політики є процес розробки та використання сучасних науково-технічних досягнень медичного спрямування і різноманітних технологій – протезування, засобів пересування, інформаційно-комп'ютерних технологій, які використовуються для оптимізації лікування, реабілітації, пересування, обслуговування, навчання, дозвілля, побуту та праці людей з обмеженими можливостями.

Отже, інклюзивна політика – це напрям сучасної політики, спрямований на соціальний захист інвалідів як людей з особливими потребами та обмеженими можливостями, їх соціальну реабілітацію та на залучення їх у різні сфери суспільства, створення необхідних умов для їх максимально незалежного життя.

В останні десятиліття у світі концепція інклюзивної політики почала охоплювати більш широке коло соціальних груп, до яких належать не тільки інваліди, а й люди, які мають особливі потреби, виступають об'єктами різних форм соціальної депривації, дискримінації та виключення (соціаль-

ної ексклюзії). Так, в документі Британської Ради «Рівність, різноманіття, інклюзивність» визначено 7 основних груп осіб з особливими потребами, які потребують правового захисту, соціальної підтримки, інклюзивних технологій для їх соціальної адаптації: 1) статеві групи; 2) вікові групи; 3) інваліди; 4) сексуальні меншини; 5) сім'ї з дітьми, членам яких важко поєднувати професійну діяльність з домашніми справами; 6) національні меншини, мігранти; 7) релігійні групи [17]. З огляду на цю концепцію інклюзивна політика постає як справедливе та неупереджене ставлення до людини і створення умов як на робочому місці, так і в суспільстві в цілому. [17]. Цей підхід має багатовимірний, антидискримінаційний, правозахисний характер, який формує інклюзивну культуру у найбільш широкому розумінні соціальної толерантності.

Інклюзивний підхід до захисту інвалідів підтримує ООН в рамках різних напрямів своєї діяльності та Програми «Цілі сталого розвитку ООН до 2030 року» [17].

Інклюзивна політика не тільки інтегрує діяльність державних інституцій, а й включає активність громадських організацій та політичних партій. В Україні отримали розвиток нормативно-правова та організаційно-управлінська системи політики соціального захисту людей з інвалідністю. Однак аналіз наукових публікацій та виступів експертів у ЗМІ доводить наявність гострих та невирішених питань щодо захисту прав інвалідів в Україні. Це стосується і відсутності єдиної спеціальної бази даних про інвалідів різних нозологічних, статево-вікових, територіальних груп, і недостатньої фінансово-матеріальної, медичної підтримки людей з інвалідністю, і проблеми обмеженості можливостей для пересування інвалідів у транспорті та в місцях проживання, і питання доступності освіти та трудової зайнятості людей з особливими потребами.

З метою вирішення проблеми реалізації прав інвалідів та інтеграції їх в суспільне життя у 2006 році Генеральною Асамблеєю ООН була прийнята Конвенція про права інвалідів. Зазначений документ визначив мету та принципи політики захисту прав інвалідів – людей зі стійкими фізичними, психічними, інтелектуальними або сенсорними порушеннями, які при взаємодії з різними бар'єрами можуть заважати повній та ефективній участі в житті суспільства нарівні з іншими.

Мета цієї Конвенції полягає в заохоченні, захисті й забезпеченні повного й рівного здійснення всіма особами з інвалідністю всіх прав людини й основоположних свобод, а також у заохоченні поваги притаманного їм достоїнства.

Для реалізації вказаної мети в Конвенції сформувані такі основні принципи:

– поваги до властивої людині гідності, її осо-

бистої самостійності, зокрема й до свободи роботи власний вибір, незалежності;

– недискримінації;

– повного й ефективного залучення та включення до суспільства;

– поваги до особливостей осіб з інвалідністю і прийняття їх як компонента людської різноманітності й частини людства;

– рівності можливостей;

– доступності;

– рівності чоловіків і жінок;

– поваги до здібностей дітей з інвалідністю, що розвиваються, і поваги до права дітей з інвалідністю зберігати свою індивідуальність.

Конвенція ООН про права інвалідів була ратифікована Верховною Радою України в 2009 році, що стало стимулом для вдосконалення національної політики в сфері захисту інтересів людей з особливими потребами. Цей напрям в сучасному світі отримав назву інклюзивної політики, яка спрямована на реалізацію всіх прав інвалідів та залучення їх як людей з особливими потребами або обмеженими можливостями в різні сфери життя – економічні та політичні відносини, культурне життя та освіту.

З моменту отримання незалежності в Україні почали формуватись нормативно-правові та організаційні основи інклюзивної політики. Так, у 1991 році був прийнятий Закон України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні». У цей Закон було внесено низку змін і доповнень, він діє і дотепер [1].

У Статті 4 Закону «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» зазначено: «Діяльність держави щодо осіб з інвалідністю виявляється у створенні правових, економічних, політичних, соціальних, психологічних та інших умов для забезпечення їхніх прав і можливостей нарівні з іншими громадянами та полягає у такому: виявленні, усуненні перепон і бар'єрів, що перешкоджають забезпеченню прав і задоволенню потреб, у тому числі стосовно доступу до об'єктів громадського та цивільного призначення, благоустрою, транспортної інфраструктури, дорожнього сервісу, транспорту, інформації та зв'язку; усуненні перепон та бар'єрів, що перешкоджають доступу до освіти, праці, культури, фізичної культури і спорту (з урахуванням індивідуальних можливостей, здібностей та інтересів); охороні здоров'я; соціальному захисті; забезпеченні виконання індивідуальної програми реабілітації осіб з інвалідністю; наданні пристосованого житла; сприянні громадській діяльності» [1]. У Законі «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» зазначено: «Соціальний захист осіб з інвалідністю є складовою частиною діяльності держави щодо забезпечення прав і можливостей осіб з інвалідністю нарівні з іншими

громадянами та полягає у наданні пенсії, державної допомоги, компенсаційних та інших виплат, пільг, соціальних послуг, здійсненні реабілітаційних заходів, встановленні опіки (піклування) або забезпеченні стороннього догляду» [1].

У систему нормативно-правових основ інклюзивної політики в Україні входять закони України «Про державну соціальну допомогу людям з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю» (2000 р.), «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» (2005 р.) та інші закони, які визначають принципи захисту прав людей з інвалідністю у сфері медицини, освіти, працевлаштування, умов проживання та пересування [5].

Важливою для реалізації завдань інклюзивної політики в Україні стала прийнята в 2012 році Державна цільова програма «Національний план дій з реалізації Конвенції про права інвалідів» на період до 2020 року. Метою Програми є забезпечення реалізації прав і задоволення потреб інвалідів нарівні з іншими громадянами, поліпшення умов їх життєдіяльності згідно з Міжнародною Конвенцією про права інвалідів [3].

Зауважимо, що інституціональні механізми інклюзивної політики передбачають не тільки нормативно-правові, а й організаційні основи її реалізації. В Україні таку політику впроваджують державні структури та громадські об'єднання. Так, у Верховній Раді України VIII скликання діяв спеціальний Комітет у справах ветеранів та осіб з інвалідністю, який очолював депутат О.Ю. Третяков [9]. У кінці серпня 2019 року Верховна Рада України IX скликання змінила назву цього комітету, він став називатися «Комітет з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів», який очолює Г.М. Третякова [9].

В Уряді України за інклюзивну політику відповідає Міністерство соціальної політики України. У структурі цього Міністерства функціонує Директорат захисту прав осіб з інвалідністю, який включає два таких підрозділи: Експертну групу з питань соціальних гарантій осіб з інвалідністю, Експертну групу з питань інтеграції осіб з інвалідністю у суспільне життя, інклюзії та доступності [11].

Важливим фактором реалізації стратегій інклюзивної політики є діяльність громадських організацій інвалідів. Так, у 2001 році була створена громадська спілка «Всеукраїнське громадське об'єднання «Національна асамблея людей з інвалідністю України» (далі – НАІУ). Очолює НАІУ Валерій Михайлович Сушкевич (Уповноважений Президента України з прав людей з інвалідністю) [5].

Мета НАІУ – об'єднання громадських організацій, членами яких є люди з інвалідністю, узгодження дій та консолідація їх зусиль, спрямованих на поліпшення становища осіб з інвалідністю в Україні, сприяння захисту їх конституційних прав, підвищенню їх ролі і соціального статусу у суспільстві.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, в Україні інклюзивна політика отримала концептуально-правову та організаційну державну основу, а також підтримку громадського сектору у формі широкої мережі громадських організацій, що діють для захисту інтересів інвалідів. Водночас важливим для реалізації завдань та підвищення ефективності цієї діяльності є розвиток наукових та інформаційно-аналітичних засад інклюзивної політики, які дають можливості критично оцінювати її досягнення. Потребує вдосконалення статистика інвалідності та інклюзивної політики, а також впровадження технологій комплексного соціального моніторингу захисту прав людей з особливими потребами.

Так, згідно з оцінками ВООЗ станом на 2011 рік майже 15% населення у всьому світі мали інвалідність. В Україні згідно з даними державної статистики кількість інвалідів щороку зростає. Так, кількість людей з інвалідністю в Україні за останні 5 років зросла на 5,5%. Бойові дії на Сході України призвели до збільшення кількості людей з інвалідністю (на 20 тис. за 2 роки). В цілому число осіб з інвалідністю на сьогодні наблизилось до 6% населення України, на початок року ця цифра становила 2 мільйони 600 тисяч осіб. Для порівняння зазначимо, що в кінці 80-х років загальна кількість осіб з інвалідністю становила близько 3% всього населення. В Україні дітей з інвалідністю практично понад 156 тис. осіб.

На думку експертів, Україна потребує розвитку не тільки статистичної системи моніторингу кількості інвалідів, структури інвалідності, а й використання технологій соціологічної та психологічної діагностики, правової експертизи для аналізу факторів інвалідності, ефективності інклюзивної політики, якості соціальних послуг для інвалідів тощо.

Найактуальнішими напрямками інклюзивної політики в Україні є проблеми медичної та фармакологічної безоплатної допомоги інвалідам, розвиток адресної соціальної допомоги інвалідам та їх сім'ям, вдосконалення і розширення мережі закладів допомоги та соціального захисту інвалідів, розвиток інклюзивної освіти всіх рівнів, сфер професійної реабілітації та системи працевлаштування інвалідів, розширення системи пільг для лікування, відпочинку, реабілітації, а також під час отримання освіти, працевлаштування, занять спортом та інших форм соціальної допомоги чи отримання соціальних послуг, створення необхідних та сприятливих умов для максимально повноцінного життя і для пересування інвалідів у соціальному просторі.

В цілому рівень розвитку інклюзивної політики є показником рівня демократизації, фактором розвитку інклюзивної культури та гуманізації сучасного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 19.12.2017 р. № 2249-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=875-12> (дата звернення: 26.08.2019).
2. Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання : Наказ МОН № 912 від 01.10.10 року. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/9189/ (дата звернення: 28.08.2019).
3. Державна цільова програма «Національний план дій з реалізації Конвенції про права інвалідів» на період до 2020 року, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 01.09.2012 р. № 706.
4. Національний план дій з реалізації Конвенції про права інвалідів на період до 2020 року. Державна цільова програма : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.09.2012 р. № 706.
5. Законодавство стосовно людей з інвалідністю / Національна Асамблея людей з інвалідністю України. URL: <https://naiu.org.ua/zakonodavstvo/>.
6. Інвалідність та суспільство : навчально-методичний посібник / Л.Ю. Байда, О.В. Красюкова-Еннс, С.Ю. Буров, В.О. Азін, Я.В. Грибальський, Ю.М. Найда ; за заг. редакцією Л.Ю. Байди, О.В. Красюкової-Еннс. Київ, 2012. 216 с.
7. Іпатов А.В., Ханюкова І.Я. Поняття інвалідності в аспекті сучасного міжнародного права. *Український вісник медико-соціальної експертизи*. 2015. № 3 (17).
8. Коляденко Н.В. Теоретико-методичні основи та інструментарій сприяння розвитку трудової активності і конкурентоспроможності інвалідів на ринку праці : монографія. Ін-т підгот. кадрів Держ. служби зайнятості України. Київ : ІПК ДСЗУ, 2014. 233 с.
9. Комітет з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/site2/p_komity?pidid=3021 (дата звернення: 26.08.2019).
10. Основи інклюзивної освіти : навч.-метод. посіб. / А.А. Колупаєва, О.М. Таранченко, І.О. Білозерська та ін. ; за заг. ред. А.А. Колупаєвої. Київ : А.С.К., 2012. 308 с.
11. Структура центрального апарату Міністерства. Міністерство соціальної політики України : офіційний вебпортал. URL: <https://www.msp.gov.ua/content/struktura-centralnogo-aparatu-ministerstva.html> (дата звернення: 27.08.2019).
12. Ткаченко О.І. Соціальний захист інвалідів як складова частина державної соціальної політики. *Теорія і практика соціальної політики*. 2012. Вип. 4. С. 313–318. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trpdu_2012_4_46 (дата звернення: 02.09.2019).
13. Рівність. Різноманіття. Інклюзивність. BritishCouncil : офіційний сайт в Україні. URL: www.britishcouncil.org.ua/sites/default/.../edi_brochure_ua (дата звернення: 06.09.2019).
14. Чистов С.М., Никифоров А.Є., Куценко Т.Ф. Державне регулювання економіки : навч. посіб. Київ : КНЕУ. 2004. 433 с.
15. Ярская-Смирнова Е.Р., Наберушкина Э.К. Социальная работа с инвалидами : учеб. пособие. Издание 2-е, переработанное и дополненное. Санкт-Петербург : Изд-во «Питер», 2004. 316 с.
16. Barnes C., Mercer G. Exploring Disability. Polity, 2010. 341 p.
17. Inclusive Development. UNDP. URL: http://www.undp.org/content/undp/en/home/ourwork/povertyreduction/focus_areas/focus_inclusive_development.html (дата звернення: 09.09.2019).
18. Inclusion Europe. URL: <http://www.inclusion-europe.org/ru/2014-08-21-16-53-55> (дата звернення: 09.09.2019).
19. Oliver M., Barnes C. The New Politics of Disablement. Palgrave Macmillan, 2012. 248 p.